

УДК 94(477)(092)

Ірина Цибенко,
кандидат історичних наук,
провідний бібліотекар НПБ України

Бібліологічна культура в творчості Михайла Грушевського

"До читання я мав дуже велику охоту..."
(Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. —
№ 9. — С. 126)

У статті було зроблено спробу простежити еволюцію витоків наукової творчості М. Грушевського, в якому книга відіграла визначальну роль. Аналізується творчість історика в бібліологічному аспекті, розкриваються нові сторінки його багатогранної діяльності.

Ключові слова: бібліографічна культура, видавництво, книгознавство, українська книжність.

У вересні минула 145-та річниця від дня народження М. Грушевського, згадуючи про нашого славетного співвітчизника, зайві коментарі не потрібні. Ім'я його багатьом добре відомо. Загальні цілком об'єктивні відомості про М. Грушевського подає сучасна десяти томна "Енциклопедія історії України" (К., 2004. — Т. 2), яка виходить зараз окремими томами. Характеристика в ній українського вченого як визначного історика, організатора вітчизняної науки, літературознавця, соціолога, публіциста, письменника, політичного, громадського і державного діяча достовірно засвідчує про його широку багатомірну працю в різних напрямках творчої діяльності. Вона нині належним чином оцінена українським суспільством.

Проте окремі питання творчої спадщини М. Грушевського залишаються ще недостатньо вивченими, а відтак викликають певний інтерес. Зокрема, в плані книгознавчих дисциплін, на наш погляд, заслуговують на увагу питання бібліологічної культури¹ в творчості вченого, висвітлення яких й є метою пропонованої публікації.

Конкретного визначення поняття "бібліологічна культура" в спеціальній літературі немає. Однак, зважаючи на особливість характеру творчості М. Грушевського, поширення його наукових ідей через друковане слово, неймовірно велику редакційно-видавничу діяльність вченого і все інше, що мало тісний зв'язок зі сферою української книжності, свідчить про важливість цієї проблеми. Завдяки властивому універсалізму вона створює можливість різнобічного та багатогранного її розгляду і потребує ґрунтовного вивчення.

Бібліологічна культура, як характерна риса індивідуальності самого М. Грушевського, передусім засвідчувала про його освіченість та високий рівень внутрішньої духовності. Вона також була вельми помітною й у науково-академічній, громадсько-політичній і культурно-освітній діяльності історика.

Серед дослідників грушевськознавчої проблематики ці питання є досить актуальними. Вони розглядалися багатьма науковцями в контексті дослідження ними головних тем. Це

засвідчують праці Л. Винара, М. Василенка, І. Гирича, В. Дорошенка, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, М. Кордуби, Т. Кульчицької, Р. Пирога, В. Потульницького, В. Тельвака, Ю. Шаповала, О. Юркової та інших. Загалом погоджуючись з прихильниками хронологічного підходу у вивченні творчості М. Грушевського, акцентуємо увагу на окремих моментах життя вченого, коли саме і як відбувалось визначення та становлення його книжкових інтересів, а також на питаннях, пов'язаних із подвижницькою працею видатного історика у сфері української книжності.

Варто підкреслити, що в житті М. Грушевського книга відіграла особливу роль. Про це свідчать численні документальні матеріали. Поміж них його персональна та офіційна кореспонденція, мемуари, щоденники, урядові та інші документи. Важливим джерелом пізнання творчості вченого залишаються його історичні, історико-літературні та публіцистичні твори, рецензії, критичні статті, бібліографічні замітки тощо.

Суттєву інформацію про книжкові уподобання, які виявилися ще в ранньому дитинстві, а пізніше переросли в прагнення писати самому і видавати книги, подають мемуари М. Грушевського, зокрема його "Спомини". Написані вони були рукою вже досвідченого вченого (М. Грушевський почав працювати над споминами 1918 року — І. Ц.). На той час він був відомим вченим із солідним досвідом творчої праці і вже мав чималий історико-літературний доробок. Як оригінальний твір "Спомини" свідчать, насамперед, про майстерність автора в царині художньої літератури. Однак, будучи важливим інформаційним джерелом, вони захоплюють своїм інформативним змістом. Відтворюючи головні події тогочасного життя, автор помічає навіть невеликі його подробиці і виражає своє ставлення до всього, що відбувалося.

Ми дізнаємось, наприклад, про окремі факти стосовно першого бібліотечного досвіду М. Грушевського ще під час навчання у Першій Тифліській гімназії (1880—1886), коли в четвертому класі йому, як одному з кращих гімназистів, було надано право стати помічником бібліотекаря [6, с. 117]. Саме тоді в нього з'явилося нове захоплення — колекціонування книжок, що поклато початок створенню його власної бібліотеки.

¹ "Бібліологія" (від грец.) — "вчення про книгу". Рівнозначно — "Книгознавство". До 1950-х рр. позначений термін широко використовувався в науковому обігу — (І. Ц.).

Закінчивши гімназію з відмінними оцінками, юнак продовжив навчання в Київському університеті. В "Автобіографії" М. Грушевський згадує: "Моєю мрією в тих часах стає зробитися українським літератором, видавцем і — ученим" [3, с. 221]. Збираючись вступати до університету він, за його словами, "розпоряджав солідним запасом знання" [3, с. 222]. Все прочитане в юнацькі роки з історії, етнографії України, історії літератури, яким він надавав перевагу, об'єктивно свідчило про становлення його бібліологічної культури — в подальшому надійного науково-теоретичного підґрунтя творчості вченого.

Студентські роки (1886—1894), які пройшли в Київському університеті Св. Володимира, виявилися для М. Грушевського не тільки новим етапом життя, а й серйозним випробуванням його духовних сил. Зокрема, про це свідчать сторінки щоденника М. Грушевського, який він вів у той час [8]. Період навчання в університеті став визначальним кроком на шляху формування книжкової творчості вченого, яка вже тоді набула певних якісних ознак. Про це переконливо стверджують перші наукові твори М. Грушевського, які вийшли в світ в ті роки. Серед них велика історична розвідка "Южнорусские господарские замки в половине XVI века" (1890), дві монографії — "Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя" (1891) та "Барське староство. Історичні нариси XV—XVII вв." (1894), а також статті, рецензії, реферати.

Написанню наукових творів передувала важлива копітка підготовча праця, що проводилась дослідником з виявлення необхідних джерел, їхньої класифікації та ретельного опрацювання. Вчений докладав немало зусиль стосовно віднайдення документів, що були розпорошені по різних архівах та книгозбірнях. Уявлення про особливості дослідницької роботи надає невеликий фрагмент листа М. Грушевського до батька, який було написано не пізніше 1893 року (дата точно не встановлена — І. Ц.). У ньому, зокрема, відзначено: "...поїздка до Варшави була дуже успішною (!), значно успішніше московської; у Метриці Коронній (тобто архіві державної канцелярії Річі Посполитої) я знайшов багато документів до історії Барського староства XV, XVI (найбільше) та XVII віку... мені ще необхідно з'їздити на неділю на Поділля, щоб краще ознайомитись з місцевістю і сучасним побутом місцевого населення і переглянути декілька (більшою мірою другорядних) актових книг Київського архіву" [16]. У процесі опрацювання М. Грушевським документальних матеріалів вироблялись бібліографічні навички, що об'єктивно служило запорукою зростання його книжкової культури.

Аналізуючи наукову спадщину М. Грушевського, багато авторів підкреслюють значимість у ній джерельної бази. Зокрема, М. Кордуба — відомий український історик у низці публікацій, присвячених науковій творчості М. Грушевського, вказував на характерні особливості окремих праць вченого. Дослідник відзначив, що "автор "Історії України-Руси" поставив її на широких, сильних фундаментах зібраного багатого джерельного матеріалу, який він детально проаналізував і дав таким чином зовсім нове вже висвітлення своєї Історії" [15].

Враження від унікальної праці українського історика, зокрема його фахової майстерності, висловив у рецензії на перший том "Історії України-Руси" у німецькому перевиданні знаний польський дослідник давньоруської літератури О. Брікнер. Він підкреслив, що "Праця п. Г[рушевського] є славним свідченням ученості та універсальності руського автора. Він цілком опанував величезну літературу предмету — археологічну, історичну, філологічну, передусім російську... просто дивує нас начитаністю, знанням найбільш спеціальних, нерідко навіть забутих праць..." [20].

Багата і різноманітна наукова спадщина М. Грушевського (нагадаймо, близько 2 тис. праць) завжди привертала увагу дослідників і в минулі роки, і нині. Вона є невичерпним джерелом багатоаспектних досліджень вчених. Книги М. Грушевського викликають інтерес і серед читачів. Окремі видання історика неодноразово перевидувались. Наприклад, за його життя перший том десяти томної "Історії України-Руси" виходив тричі, другий, третій, четвертий і восьмий — двічі. Повністю десяти томник М. Грушевського було фототипно перевидано в Нью-Йорку 1958 року. Так само в Україні цей десяти томник був перевиданий у 90-ті роки минулого століття видавництвом "Наукова думка".

Перевидувались й інші твори українського історика, зокрема ті, що належали до категорії праць, які сам М. Грушевський називав "короткими і загальнодоступними". Серед них російськомовний "Очерк истории украинского народа" (СПб., 1904), який завдяки широкому попиту на нього потім виходив у 1906 і 1911 роках, та "Ілюстрована історія України", яка вперше була надрукована у Санкт-Петербурзі в 1911 році. Книга користувалась особливою популярністю серед читачів і після першого її видання в 6 тис. примірників розійшлась протягом півроку.

У назві книги відображена її головна ознака. Ілюстративний матеріал, який був ретельно підібраний і відповідно розміщений на сторінках видання, свідчив про високий професіоналізм автора. Серед поданих М. Грушевським ілюстрацій — фотографії з музейних збірок українського наукового товариства в Києві, Київського церковно-археологічного та міського музеїв, Львівської Ставропігії, музею В. Тарновського в Чернігові, особистої колекції, бібліотек Москви, Петербурга, Львова та Кракова, а також маловідомі на той час портрети гетьманів Б. та Ю. Хмельницьких, П. Дорошенка, П. Тетері, Д. Апостола, герб І. Виговського тощо.

Цікаво, що кожне видання "Ілюстрованої історії України" доповнювалось автором новими ілюстраціями. В останньому, віденському виданні "Дніпросоюзу" (1921), коли М. Грушевський перебував в еміграції, їх налічувалось 423 [18].

Період з 1894 по 1913 рік у житті та творчості М. Грушевського, який дослідники називають "Львівським", виявився для українського історика надзвичайно плідним. Варто детальніше розглянути діяльність вченого, оскільки саме тоді його багатогранна творчість набула найвищого злету. Однак передусім доречно відзначити деякі особливості суспільно-політичної ситуації, що склалась на той час на західноукраїнських землях. Як і в усій Україні, вона супроводжувалась національним гнобленням, від якого страждав український народ. Це вимагало від передової інтелігенції рішучих дій, зокрема, із захисту української мови та друкованого слова.

Працюючи професором історії Львівського університету, М. Грушевський активно включився у проведення суспільно-громадської та культурно-просвітницької роботи у Львові. За його ініціативою, а пізніше — ініціативою керівництва у 1897 році створено Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), що згодом перетворилося на своєрідну академію українознавства, об'єднуючи у своєму складі всіх найвизначніших представників гуманітарних і природничих наук не тільки Західної, а й Наддніпрянської України. Зокрема, серед співробітників "Записок НТШ" (друкованого органу Товариства) були І. Франко, О. Кониський, О. Лотоцький, С. Томашівський, О. Терлецький, В. Герасимчук, М. Кордуба, І. Крип'якевич, С. Рудницький, В. Гнатюк, К. Студинський, В. Доманицький, О. Колеса, В. Липинський та інші вчені.

У період з 1897 по 1913 рік, саме коли НТШ діяло під головуванням М. Грушевського, було видано понад 420 томів

праць з української історії, літератури, філософії, етнографії, бібліографії, природничих та інших наук [9]. За редакцією самого М. Грушевського та за його особистою участю вийшло в світ понад 100 томів "Записок НТШ". Були започатковані багатотомні документальні видання "Жерела до історії України-Руси", "Український архів", "Етнографічний збірник", "Українська історична бібліотека" та інші, до яких вчений, за його словами, сам давав "багато праць, справоздань і рецензій" [1]. Ці факти, які відзначив в своєму дослідженні відомий грушевськознавець, професор Л. Винар, безперечно, свідчать про участь М. Грушевського в книжковій діяльності НТШ, що була спрямована на розвиток національної культури.

Наукова праця, яку проводило Товариство в той період, виявилася головним чином у діяльності секцій і комісій та в наукових виданнях. Вирішальна роль в усьому належала М. Грушевському. Завдяки йому у Львові утворилася загальноукраїнська наукова видавнича база з великою оперативністю друку. Крім видавництва самого НТШ, М. Грушевський став ініціатором та очолив Українську Видавничу Спілку, яка діяла окремо, для видання наукової, науково-популярної та художньої літератури [2]. З 1898 по травень 1905 року за пропозицією М. Грушевського в рамках НТШ виходив Літературно-Науковий Вісник (ЛНВ) — місячник літератури, науки і суспільно-громадського життя, який відіграв провідну роль у національному відродженні українського народу, його книжкової культури у XX столітті. Згодом видання журналу перебрала Українська Видавнича Спілка, а в 1907 році, в умовах лібералізації політичного життя в післяреволюційній Росії та скасування заборони української преси в Наддніпрянській Україні, М. Грушевський переніс друк ЛНВ до Києва.

Розповсюдженням видань та науковим обміном займалась бібліотека НТШ, заснована у 1897 році. Повністю розуміючи її значення для розгортання наукової праці, вчений писав: "На цілій нашій території від Сяна до Кубані нема ні одної бібліотеки, що мала б добре зібрані і хоч більш-менш повні колекції всього того, що належить до нашого народу і його території. Про самий Львів і взагалі австрійську Україну — Русь нема що й казати: часом найелементарніших публікацій щодо української історії, історії літератури, етнографії не можна добути..." [5, с. 13].

В. Дорошенко — відомий історик, бібліограф, дослідник творчості М. Грушевського, підкреслював, що фактично Грушевського треба "вважати справжнім основником і навіть першим бібліотекарем бібліотеки НТШ" [11]. Звіт із загальних зборів НТШ за 1895 рік підтверджує це. Зокрема, у ньому зазначено, що Грушевський "був управителем бібліотеки і до помочі мав платного помічника" [19, с. 1].

Невдовзі бібліотека перетворилася в найбільше в Україні сховище українознавчої літератури, скарбницю цінних рукописів, стародруків та архівних документів. У цьому, насамперед, заслуга М. Грушевського, який був великим знавцем, збирачем і цінителем стародруків.

Успадкувавши від свого батька доволі велику бібліотеку, він і сам її потім постійно збагачував.

На жаль, деякі цінні рукописні джерела та стародруки з його власної колекції загинули при пожежі поїзда, яким він повертався із заслання в Україну в перші дні революції у березні 1917 р., а решта колекції згоріла разом із будинком Грушевських під час обстрілу Києва більшовиками 1918 р. Про це він згадує в статті "Українські стародруки". Також у цій статті М. Грушевський закликав тогочасних книговидавців використовувати досвід минувшини, наголосивши, що "Україна знову повинна дістати таку книгу, яким була наша рукопись і книга в старих часах" [7, с. 4].

Піклуючись про зростання книжкових фондів бібліотеки НТШ, М. Грушевський, як повідомляє Любомир Ви-

нар, у 1895 році виготовував спеціальне звернення в справі обміну книг, написане українською і французькою мовами, яке було направлено в різні слов'янські та іноземні наукові установи. Уже в наступному році бібліотека НТШ збагатилася цінними науковими виданнями. В 1896 році вона одержувала видання Київського університету, Київської та Петербурзької археографічних комісій, Чеської академії наук, Одеського й Казанського історичних товариств та інших установ. Крім того, бібліотека Просвіти передала дублікати своїх видань. Були також одержані власні колекції від О. Кониського й О. Партицького. Уже у 1900 році НТШ обмінювалося виданнями зі 168 науковими установами, а в 1913 — з 236 [2].

На фото: М. Грушевський у домашньому кабінеті у Львові у 1906 році.

За ініціативою М. Грушевського при Бібліографічній комісії НТШ було створене Бібліографічне бюро, яке мало тісний зв'язок із бібліотекою. Робота його потребувала повноти українських друків, що мала забезпечити бібліотека НТШ. Бюро звернулось до видавництва, авторів із проханням присилати до бібліотеки по одному примірнику українських друків, які воно реєструватиме [12].

Проблеми української книжності мали місце в творчому житті М. Грушевського і в інші періоди. Зокрема, коли він очолював Українську Центральну Раду (УЦР) з 1917 по 1918 рік. Усвідомлюючи роль книги як важливого чинника книжкової культури у формуванні національної самосвідомості українського народу та культурно-просвітницькій розбудові молодій демократичній державі, Михайло Сергійович ставив проблему створення інформаційного середовища в Україні засобами друку. Про це засвідчує в своїй монографії знаний книгознавець, професор Т. Ківшар. Дослідник підкреслює, що вже з перших днів уряд Української Народної Республіки (УНР) величезну увагу приділяв організації українського книжкового середовища, створенню видавництва, друкарень, налагодженню книговидавання та бібліотечної справи [14, с. 17].

У ході революційних перетворень, проведених за короткий період урядом М. Грушевського, та заходів, які були спрямовані на розвиток книжкової культури в Україні, активізували свою діяльність видавництва "Час" у Києві, "Дзвін", "Вік", "Криниця", "Друкар", з'явилися нові: "Серп і молот", "Шкільна освіта", "Українська школа" та інші. Варто відзначити також, що тоді було надруковано багато книжок українською мовою, підручників, авторських видань, творів красного письменства, що мали б задовольнити попит на українські друки, які тривалий час були заборонені.

Серед багатьох тодішніх видань привертає увагу збірка статей Голови Української Центральної Ради "На порозі нової України", яка побачила світ у друкарні Акційного Товариства "Петро Барський" у Києві на початку квітня 1918 року. Це видання є винятково важливим для розуміння

світогляду і діяльності М. Грушевського як будівничого української державності в 1917—1918 роках. Сам М. Грушевський вважав свій твір "політичним заповітом" [4]. Пріоритетним завданням у будівництві української державності Голова Української Центральної Ради вважав створення Національної бібліотеки, а також бібліотек і музеїв місцевих, "котрі повинні густо мережею покрити всю територію, стати не тільки атрибутом кожної землі і її центру, а й кожного міста" [10, с. 9].

При Міністерстві народної освіти був утворений Архівно-бібліотечний відділ, очолюваний відомим істориком і громадсько-політичним діячем Олександром Грушевським — братом Михайла Грушевського. Втілюючи в життя ідеї розвитку української книжкової культури, проголошені Головою УЦР М. Грушевським, він уклав програму розвитку книгозбірень. Відділ також надавав допомогу українським книжковим осередкам, що поширювали книжки поза межами України.

З метою утворення законодавчої основи діяльності книжкових інституцій Архівно-бібліотечний відділ підготував "Законопроект про обов'язкову надсилку друкарням всіх видань" (жовтень, 1917). Таким чином, було започатковано юридичні засади функціонування державної бібліографічної реєстрації творів друку та державного комплектування бібліотек [13].

З 1919 по 1924 рік М. Грушевський перебував в еміграції, де продовжував займатись науковою працею, видавництвом і розповсюдженням книжок. Знов його творча діяльність була пов'язана з книгою. Після створення М. Грушевським 1919 року у Відні Українського соціологічного інституту, який став основним місцем роботи багатьох вчених з України, як перебували тоді в еміграції, він вступив в ділові контакти з Дніпросоюзом², уклавши угоду з його керівництвом про видання наукових праць українських вчених і своїх власних. За період з 1921 по 1922 рр. було видано 13 книжок з різноманітної тематики [17]. Частина з них Михайло Сергійович розраховував продати, а решту використати для обміну з книгарнями й інституціями в Європі та Америці і таким чином створити бібліотеку соціологічного інституту. Книжки, що залишені були для обміну і продажу, зберігалися за відповідну плату на складі Дніпросоюзу у Відні. Звідси М. Грушевський надсилав їх до бібліотеки НТШ і Ставропігійського інституту у Львові, українського клубу в Женеві, американським і канадським видавництвам, отримуючи від них праці з українознавчої тематики. Соціологічний інститут проіснував недовго. Наприкінці 1922 року його діяльність припинилася, оскільки через брак коштів Дніпросоюз перестав видавати книги.

Після повернення в Україну в 1924 році творча діяльність М. Грушевського продовжилась у Всеукраїнській академії наук (ВУАН), де його було обрано академіком. Декілька років український вчений незмінно очолював історичну секцію ВУАН. Тоді творчість його особливо активно виявилась і в редакційно-видавничій діяльності. Він був організатором і керівником періодичних і окремих наукових видань, таких, як "Україна" (1924—1930), "Науковий збірник історичної секції ВУАН" (1924—1929), "За сто літ" (1927—1930), "Український археографічний збірник" (1926—1930) та інших, що стало цінним внеском у розвиток вітчизняної історичної науки та книжкової справи. Питання, що пов'язані

із діяльністю вченого в цих виданнях, потребують ґрунтовного дослідження.

Отже, розгляд окремих моментів життя М. Грушевського в період кінця XIX — перших десятиліть XX століття свідчить про великий талант його як організатора книжкової справи, подвижницьку працю в галузі української книжності та вагомий внесок у розвиток національної книжкової культури України.

Список використаної літератури

1. *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892—1930 / Любомир Винар. — Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1970. — 110 с.
2. *Гнатюк В. М.* Видавничі спілки / В. М. Гнатюк // Літературно-науковий вісник. — 1906. — Т. 33, кн. 2. — С. 312—324.
3. *Грушевський М. С.* Автобіографія, 1926 р. / М. С. Грушевський // Великий українець : матеріали з життя і діяльності М. Грушевського / упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка. — К., 1992. — С. 220—240.
4. *Грушевський М. С.* На порозі Нової України: гадки і мрії / М. С. Грушевський // Великий українець : матеріали з життя і діяльності М. Грушевського / упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка. — К., 1995. — С. 163.
5. *Грушевський М. С.* Наукова діяльність Товариства ім. Шевченка в 1896 і 1897 рр. Записка до загального збору р. 1898 / М. С. Грушевський // Записки НТШ (Львів). — 1898. — Т. 21. — кн. 1. — С. 13.
6. *Грушевський М. С.* Споми́ни / публікація С. Білоко́ня ; вступ Ф. Шевченка // Київ. — 1988. — № 12. — С. 117.
7. *Грушевський М. С.* Українські стародруки / М. С. Грушевський // Книга : неперіод. бібліогр. орган об'єднання укр. видавців. — Відень, Київ, 1921. — С. 4.
8. *Грушевський М. С.* Щоденник (1888—1894) / М. С. Грушевський ; підгот. до вид., перед. слово, упоряд., комент. і післямова Л. Зашкільняка. — К : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1997. — 262 с.
9. *Дашкевич Я. Р.* Михайло Грушевський наприкінці XIX ст. // Грушевський М. Твори : у 50 т. — Львів, 2004. — Т. 6. — С. I—XIII.
10. *Діяльність Центральної Ради по утворенню Національної бібліотеки Української держави // Тези XXV Звітної наукової конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів факультету бібліотечно-інформаційних систем за 1993—1994 навчальний рік.* — К., 1994. — С. 8—9.
11. *Дорошенко В. В.* Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові / В. В. Дорошенко // Записки НТШ. — 1961. — Т. 171. — С. 10.
12. *Льницька Л. І.* Українознавча бібліографія в Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові (1885—1939) : друковані й архівні матеріали // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України. — 1994. — Вип. 4. — С. 165—178.
13. *Ківишар Т. І.* Олександр Грушевський — фундатор бібліотечно-бібліографічної справи Української держави у 1917—1918 рр. / Т. І. Ківишар // Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні : тези науково-практичної конференції. — К., 1995. — С. 69—71.
14. *Ківишар Т. І.* Український книжковий рух як історичне явище (1917—1923) / Т. Ківишар. — К. : Логос, 1996. — 344 с.
15. *Кордуба М.* Михайло Грушевський як учений // Український історик (Мюнхен) — 1984. — Ч. 1—4. — С. 33—47.
16. *Лист М. С. Грушевського С. Ф. Грушевському (не пізніше 1893 р.) // ЦДІАК України.* — Ф. 1235. Оп. 1. Ст. 9. Арк. 67.
17. *Потульницький В. А.* Наукова діяльність М. С. Грушевського на еміграції (1919—1924) / В. Потульницький // Український історичний журнал. — 1992. — № 2. — С. 48—57.
18. *Сохань П. С.* Найвидатніший український історик : (до автентичного перевидання "Ілюстрованої історії України" М. Грушевського) / П. С. Сохань // Вісник АН УРСР. — 1991. — № 1. — С. 51—55.
19. *Справозданне з загальних зборів // Записки НТШ.* — 1896. — Т. 10, кн. 2. — С. 11.
20. *Тельвак В. В.* Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX—XX ст.) / В. В. Тельвак // Український історичний журнал. — 2006. — № 5. — С. 67—83.

Надійшла в редакцію 16 серпня 2011 року

² Дніпросоюз — найбільш впливове кооперативне об'єднання на Україні за часів існування Центральної Ради, Гетьманщини і Директорії, яке об'єднувало наприкінці 1918 року понад 8 тис. кооператорів і 80 повітових та окружних спілок. Його представництво у Відні було основним посередником при контактах із закордонними торговельними фірмами й об'єднаннями. Дніпросоюз також видавав велику кількість українських книг, переважно підручників і посібників (ЦДІА у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 92, арк. 1—2).